

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.31>

ДО ПРОБЛЕМИ КВАЗІШЛЮБНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Рачинський Р.Ю.,

аспірант 3-го року навчання за спеціальністю Право,

Інститут права та суспільних відносин

ЗВО «Відкритий міжнародний університет

розвитку людини «Україна»

ORCID: 0000-0001-7895-2683

e-mail: rcing374@gmail.com

Рачинський Р.Ю. До проблеми квазішлюбних правовідносин.

У статті автор досліджує проблематику квазішлюбних відносин, які по своїй суті нагадують шлюб, але не відповідають усім вимогам законодавства щодо офіційного шлюбу. Дослідження спрямоване на те, щоб привернути увагу громадськості та наукового середовища до проблем, викликаних перебуванням у квазішлюбних правовідносинах, та до необхідності їх врегулювання.

Автором проаналізовано сучасний стан нормативно-правового регулювання шлюбних відносин в Україні. Автор зазначає, що квазішлюбні або фактичні шлюбні відносини можна визначити типовими для сучасного суспільства. У таких відносинах пари ведуть спільне життя, мають спільних дітей і майно, але їхні права та обов'язки регулюються не Сімейним кодексом, а загальними нормами цивільного права та є менш захищеними.

Автор виділяє такі основні правові проблеми для квазішлюбних відносин: обмеження особистих немайнових прав, складнощі у вирішенні майнових питань, складнощі у доведенні у судовому порядку факту спільного проживання та ведення спільного господарства тощо. Причинами цих проблем є невизначеність правового статусу партнерів квазішлюбних правовідносин.

На підставі аналізу наукової літератури автор робить висновок, що сучасні тенденції у шлюбі викликані прагненням до збереження індивідуальності у рамках партнерських відносин. Тому шлюб у сучасних умовах варто розглядати як союз двох рівноправних особистостей, які зберігають свою самотність.

Наголошено на відсутності єдиного підходу судових органів до вирішення пов'язаних з перебуванням у фактичному шлюбі спорів через відсутність чіткої системи правового регулювання таких відносин. Для обґрунтування цього автором розглянуто приклади з практики Верховного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Значну увагу приділено проблематиці одностатевих шлюбів, яка загострилася в умовах збройної агресії РФ проти України. Навіть за потреби до їхніх фактичних взаємин неможливо застосувати судовий порядок доведення. Автор стверджує, що ігноруючи квазішлюбні правовідносини це залишати поза увагою значну кількість проблем. Обговорено наявні законопроектні ініціативи, які є альтернативою традиційному офіційному шлюбу як для одностатевих, так і для різностатевих пар, які з якихось причин не бажають легалізувати свої відносини шляхом укладання шлюбу, може стати інститут реєстрованого партнерства.

Ключові слова: індивідуалізація відносин, квазішлюбні правовідносини, одностатеві шлюби, партнери, судовий порядок, фактичний шлюб, шлюб.

Rachynskiy R.Yu. On the issue of quasi-marital legal relations.

In the article, the author examines the issues of quasi-marital relations which in essence resemble marriage but do not meet all the requirements of the law on official marriage. The study is aimed at drawing the attention of the public and of the scientific community to the problems of quasi-marital relations and the need to regulate them.

The author analyses the current state of legal regulation of marriage relations in Ukraine. The author notes that quasi-marital or de facto marital relations can be considered typical for modern society.

In such relationships, couples live together, have children and property together, but their rights and obligations are regulated not by the Family Code, but by general civil law and are less protected.

The author identifies the following main legal problems for quasi-marital relationships: restrictions on personal non-property rights, difficulties in resolving property issues, difficulties in proving in court the fact of cohabitation and running a common household, etc. The reasons for these problems are the uncertainty of the legal status of partners in quasi-marital legal relations.

Based on the analysis of scientific literature, the author concludes that current trends in marriage are caused by the desire to preserve individuality within the framework of partnership relations. Therefore, marriage in modern conditions should be viewed as a union of two equal individuals who preserve their identity.

The author emphasizes that there is no uniform approach of the judicial authorities to resolving disputes arising out of being in a de facto marriage due to the lack of a clear system of legal regulation of such relations. To substantiate this, the author examines examples from the case law of the Supreme Court of Ukraine and the European Court of Human Rights.

Considerable attention is paid to the issue of same-sex marriages, which has become more acute in the context of Russia's armed aggression against Ukraine. Even if necessary, it is impossible to apply the judicial procedure of proof to their actual relations. The author argues that ignoring quasi-marital legal relations means leaving out a significant number of problems. The author discusses the existing legislative initiatives which are an alternative to traditional official marriage for both same-sex and different-sex couples who for some reason do not wish to legalise their relationships through marriage, and which may be the institution of registered partnership.

Key words: individualisation of relations, quasi-marital legal relations, same-sex marriage, partners, court procedure, de facto marriage, marriage.

Постановка проблеми. Квазішлюбні відносини є складним соціальним явищем, яке нагадує по своїй суті шлюб, але не відповідає усім вимогам законодавства щодо офіційного шлюбу. Поняття «квазішлюб» в українському законодавстві наразі немає, однак у повсякденному житті активно використовуються поняття «фактичний шлюб», «незареєстрований шлюб», «громадянський шлюб», «цивільний шлюб», «співжиття» тощо.

Водночас, відповідно до вимог статті 74 Сімейного кодексу України, якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними [1].

Квазішлюбні відносини можуть виникати в різних контекстах, враховуючи глобальні тенденції, впливають на права власності, обов'язки та соціальне визнання, а також призводять до невідповідності прав та обов'язків партнерів.

Метою статті є привертання уваги громадськості та наукового середовища до проблем квазішлюбних правовідносин, у т.ч. прав та обов'язків їх суб'єктів, на сучасному етапі державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках наукових досліджень вчених та науковців питанню договірного регулювання шлюбно-сімейних правовідносин особливу увагу приділяли: Байрачна М.І., Балко О.О., Липець Л.В., Лучковський В.В., Овчатова-Редько А.О., Ревуцька І.Е. Сафончик О.І. та інші. Водночас питанню проблем квазішлюбних правовідносин науковим середовищем приділено не достатньо уваги.

Виклад основного матеріалу. Інститут шлюбу є у кожній цивілізованій країні та розглядається як досить складне соціально-культурне явище, яке еволюціонує з огляду на відповідні національні традиції та враховуючи потребу часу. Так, протягом більшої частини історії шлюб сприймався як союз між чоловіком і жінкою, який мав на меті продовження роду, забезпечення економічної стабільності та соціального статусу сім'ї. Такі традиційні уявлення про шлюб дозволяють сформулювати його широке розуміння як легалізованих відносин між чоловіком і жінкою з метою регулювання їх сімейних відносин, що закріплюється в національному законодавстві.

У статті 51 Основного Закону України визначено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї [2]. Це положення знайшло відповідне закріплення і в Сімейному кодексі України. Згідно із частиною першою статті 21 якого шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстра-

ції актів цивільного стану. Разом із цим законодавець визначив, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя [1].

Ми не можемо залишити поза увагою і той факт, що у багатьох культурах, у т.ч. і в Україні, шлюб має сакральний характер і є тісно пов'язаним з релігійними обрядами.

Частина третя статті 21 Сімейного кодексу України визначає, що релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану [1]. Водночас С.І. Шимон відзначає, що можлива ситуація, коли один і той самий шлюб може бути дійсним зі світської позиції, але водночас не визнаватися дійсним із позиції церкви. Як-от, з боку Православної церкви шлюб є таїнством, що вимагає Божого Благословення, тому рекомендовано вінчання, без якого особи вважаються такими, що проживають «у гріху», навіть якщо вони зареєстрували шлюб у державних органах реєстрації актів цивільного стану [3, с. 153].

Із розвитком суспільства і переглядом традиційних уявлень поняття та роль шлюбу змінювалася з метою забезпечення рівних прав для всіх членів сім'ї та створення сприятливого середовища для виховання дітей. Тому новою формою підтримки сімейних відносин стали фактичні шлюбні відносини, які як юридична категорія були відомі ще римському праву. На території українських земель, починаючи із X ст., перевага надавалася саме офіційно укладеному шлюбу, у зв'язку з чим будь-яке регулювання фактичних шлюбних відносин було відсутнє. І тільки у 2004 р., із прийняттям нового Сімейного кодексу України, інститут незареєстрованого державою шлюбу ввійшов у рамки законодавчого регулювання [4, с. 224].

Досліджуючи фактичні шлюбні відносини, Андрєєва Н.С. виділяє такі основні їхні ознаки як: 1) різностатевість (у фактичних шлюбних відносинах можуть перебувати тільки дві особи різної статі – жінка та чоловік); 2) відсутність зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану шлюбу як між особами, що спільно проживають, так і будь-кого із фактичного подружжя із будь-якими іншими третіми особами; 3) намір жінки та чоловіка встановити стійкі відносини, притаманні шлюбу; 4) постійне спільне проживання; 5) ведення спільного господарства; 6) взаємне матеріальне забезпечення та піклування; 7) неанонімність (публічність) відносин, відсутність приховування їх перед третіми особами [5].

Перш за все зазначимо, що сьогодні шлюб все частіше розглядається як союз двох дорослих людей, незалежно від їхньої статі, які вирішили об'єднати свої життя. Так, у суспільній думці продукується індивідуалізація відносин, що, у свою чергу, дозволяє людям більше цінувати особисту свободу та самореалізацію.

Соловійова В.І., досліджуючи право на індивідуальність, визначила, що це право полягає в можливості особи: а) володіти певною індивідуальністю, тобто бути визнаним носієм цього особистого немайнового блага. Доволі близьким до цього права є можливість зберігати свою національну, культурну, релігійну, мовну самобутність, яка гарантується частиною другою статті 300 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та статтею 11 Конституції України; б) використовувати свою індивідуальність, тобто обирати будь-яку з можливих форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Окремі прояви індивідуальності можуть обмежуватись за певними критеріями (місцем, часом, специфікою діяльності тощо). Так, наприклад, для працівників міліції право на виявлення індивідуальності щодо їх зовнішнього вигляду обмежується в період виконання ними службових обов'язків, шляхом встановлення загальнообов'язкової спеціальної форми одягу. Інколи індивідуальність фізичної особи може бути використана нею також і задля отримання певного матеріального зиску. Доволі часто це використовується в політиці та шоу-бізнесі, де політики, актори, моделі, артисти, співаки використовують свої індивідуальні особливості (манеру поведінки, зовнішність, голос тощо) з метою набуття певних матеріальних благ чи задоволення інших інтересів; в) створювати та змінювати свою індивідуальність, тобто можливість самостійно визначати її обсяг та зміст. При цьому слід зауважити, що останнім часом створення та зміна індивідуальності особи піддається певній комерціалізації. Так, окремі особи, які займають відповідне становище у публічній сфері задля успішності своєї діяльності витрачають чималі кошти для формування чи зміни своєї індивідуальності. Все це здійснюється шляхом зміни як природних (зміна (корекція) статі, пластичні операції, нарощування волоссяного покрыву тощо), так і набутих (зміна іміджу,

відмова від паління чи інших шкідливих звичок, нанесення татуювань, корекція вимови тощо) особливостей фізичної особи; г) вимагати захисту у випадку будь-якого порушення права на індивідуальність. До даного повноваження відносяться як можливість вимагати захисту у випадках, коли особі створюють перешкоди у реалізації даного права (наприклад, коли в лавах збройних сил забороняють носити довге волосся, або у закладах вищої освіти примушують носити краватки), так і коли вчиняють дії, якими порушується це право (наприклад, коли сатирики чи команди КВК вчиняють пародії на певних осіб). Захист даного права здійснюється на підставах і в порядку, що передбачений Главою 3 та ст.ст. 275–280, 1166–1168 ЦК України [6].

Аналізуючи концепцію індивідуальності, описану Соловйовою В.І., зазначимо, що вона пов'язана з сучасними тенденціями у шлюбі, зокрема, з прагненням до збереження індивідуальності в рамках партнерських відносин. Сучасні пари все частіше прагнуть зберегти свою індивідуальність навіть у шлюбі, тому й не реєструють свої відносини, тим самим залишаючи «особисте» поза сферою регулювання держави. На перший план виходить важливість особистого часу і простору, підтримка індивідуальних інтересів і захоплень для кожного з партнерів, а також відмова від традиційних гендерних ролей, рівний розподіл домашніх обов'язків.

Ми є свідомими того, що стійкі особисті стосунки між партнерами, які спільно проживають, ведуть спільне господарство, але офіційно не зареєстрували шлюб, призводять як до соціальних конфліктів, так і до правових (юридичних) конфліктів. Тож шлюб в сучасних умовах має розглядатися як союз двох рівноправних особистостей, які зберігають свою самобутність.

Також зазначимо, що рухи за права людини, ЛГБТК+ та фемінізм сприяли тому, що багато країн легалізували одностатеві шлюби, що свідчить про зміну ставлення суспільства до шлюбу як інституту.

Тіхонова М.А. та Дробко Д.Д., досліджуючи право на одностатеві шлюби в Україні, зазначають, що в більшості країн Америки та Європи, власне, що складає більшість розвинутого та цивілізованого світу, вже давно йде мова про неможливість осуду прагнення одностатевих шлюбів, а в деяких країнах це вже юридично закріплено та практикується. Автори акцентують увагу на тому, що після повномасштабного вторгнення росії в Україну одностатеві пари стикнулися з низкою великих проблем, які наш законодавець не вирішує, не визнаючи їх суб'єктами сімейного права. Вони не мають права на поховання на одній сімейній ділянці; не мають права подавати заявку про пошук людини в полоні, або про розшук тіла загиблого воїна в морзі, лікарні; не мають права упізнавати або здавати ДНК, тощо; не мають права успадковувати майно один після одного; не мають права усиновлювати дитину тощо [7].

У 2022 році на веб-сайті Президента України була оприлюднена електронна петиція № 22/144562-еп під назвою «Легалізація одностатевих шлюбів», яку підтримали понад 25 тисяч громадян. У відповіді на петицію Зеленський В.О. 02 серпня 2022 року повідомив про те, що він звернувся до прем'єр-міністра України з проханням розглянути порушене в електронній петиції питання та поінформувати про відповідні результати [8].

Наразі у Верховній Раді України групою народних депутатів України зареєстровано проект Закону України «Про інститут реєстрованих партнерств» (реєстр. № 9103 від 13.03.2023 р.) [9], який Комітет Верховної Ради України з питань правової політики досі не розглянув та не вніс до Верховної Ради України відповідний висновок щодо рекомендацій до його розгляду. Автори законодавчої ініціативи зазначають, що у багатьох розвинених державах інститут реєстрованого партнерства однаково доступний як для одностатевих так і для різностатевих пар, оскільки цей інститут є альтернативою для різностатевих пар, які не представляють жодне релігійне вірування, або не бажають укладати саме шлюб з будь-яких інших причин.

На думку Злотника І., проблеми, що їх спричиняли фактичні шлюби, існували завжди, але вони рідко ставали об'єктом самостійних правових досліджень. Навіть прийнятий 10 січня 2002 р. Сімейний кодекс України не дав конкретних відповідей на спірні питання. Однак у контексті кодексу з'явився новий вираз – «жінка й чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою». До того ж, статтею 74 Сімейного кодексу України, хоч і не повною мірою, але все ж таки намагається прирівняти фактичний шлюб до зареєстрованого. Водночас питання про можливість одночасного перебування у фактичному шлюбі з однією особою та зареєстрованому не припиненому шлюбі з іншою залишилося не вирішеним. Передбачений статтею 25 Сімейного кодексу України фундаментальний принцип шлюбно-сімейних відносин – одношлюбність – досить часто порушується [10]. Як бачимо, законодавець не поспішає вирішувати проблеми фактичних шлюбних відносин.

Свящук А.Л. у навчальному посібнику «Правовий захист ЛГБТ-спільноти» зауважує, що на сьогодні на рівні інституцій ЄС розроблено і прийнято широке коло документів, спрямованих на захист від дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Серед них вчений зазначає Резолюцію від 9 червня 2015 р. щодо стратегії ЄС із забезпечення рівності між жінками і чоловіками, у тому числі враховуючи права ЛГБТ. Серед іншого звучить рекомендація змінити поняття сім'ї в такий спосіб, щоб воно охоплювало сім'ї з самотніми батьками, а також сім'ї, засновані на одностатевому шлюбі [11].

Подібні негаразди, а також відсутність чіткої системи правового регулювання відносин фактичного шлюбу автоматично виключає єдиний підхід судових органів до вирішення пов'язаних з ним спорів. Так, спільне проживання сім'єю у фактичному шлюбі підлягає обов'язковому доведенню в суді шляхом подання належної доказової бази. Наприклад, особисте зізнання факту проживання однією сім'єю, письмові документи (особиста кореспонденція; чеки, квитанції, договори про купівлю нерухомого майна, спільний відпочинок й інші витрати на забезпечення спільного проживання), а також показання свідків (факт публічності відносин): родичів, сусідів, колег по роботі тощо.

Вирішуючи питання про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, Велика Палата Верховного Суду встановила, що суд має установити такі факти: спільне проживання однією сім'єю; спільний побут; взаємні права та обов'язки [12].

Велика Палата Верховного Суду переконана, що обґрунтування позиції суду щодо підтвердження чи спростування факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу у справах позовного провадження має бути наведено у мотивувальній частині рішення. У ній, зокрема, мають бути зазначені фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини [13].

Важливо також зазначити, що у справі «Маймулахін і Марків проти України» Європейський суд з прав людини (далі – Суд) розглянув заяву двох чоловіків, які проживають як пара з 2010 року. Вони скаржилися за статтею 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у поєднанні зі статтею 8 вказаної Конвенції на те, що відсутність у них можливості згідно з українським законодавством укласти шлюб або будь-який інший тип цивільного союзу, яким би визнавалися їхні стосунки, становив дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Так, Суд зазначив, що Уряд по суті визнав, що заявники позбавлені будь-якої можливості врегулювати основні аспекти свого життя як подружжя, за винятком певних майнових аспектів, і то лише як приватні особи, які укладають договори відповідно до звичайного права. Суд зазначає, що скарга заявників, по суті, полягає в тому, що вони повинні мати право на те, щоб до них ставилися з рівною гідністю у задоволенні їхніх основних потреб як до пари, яка перебуває у стабільних відданих стосунках, при цьому реальність їхньої ситуації не буде повністю ігноруватися існуючою правовою базою, а держава надасть їхнім стосункам відчуття легітимності, юридично визнавши їхнє існування та забезпечивши їхній належний захист. Таким чином, Суд доходить висновку, що мало місце порушення статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у поєднанні зі статтею 8 [14]. Станом на сьогодні дане питання залишається все ще не вирішеним.

Фактичні шлюбні відносини, або квазішлюбні відносини можна визначити типовими для сучасного суспільства. У таких відносинах пари часто ведуть спільне життя, мають спільних дітей і майно, але їхні права та обов'язки регулюються не сімейним кодексом, а загальними нормами цивільного права.

Серед основних правових проблем для пар квазішлюбних відносин ми хотіли б виділити: обмеження особистих немайнових прав, наприклад, права взяти прізвище партнера або подвійне прізвище; материнство підтверджується довідкою з пологового будинку, а батьківство встановлюється за спільною заявою батьків або в судовому порядку; складнощі у вирішенні майнових питань через необхідність доведення факту спільного проживання та наявності спільного майна в суді, адже спільно нажите майно, набуте під час фактичного шлюбу, вважається спільною сумісною власністю, якщо інше не передбачено угодою між партнерами, а при розірванні відносин майно ділиться за домовленістю або в судовому порядку; фактичний чоловік або дружина можуть успадкувати майно покійного партнера за заповітом або як законний спадкоємець четвертої черги за умови спільного проживання не менше 5 років; виплата аліментів також можлива за умови доведення тривалого спільного проживання, непрацездатності або виховання спільних дітей; право на пенсію по втраті годувальника мають тільки законні дружини тощо.

Причинами цих проблем є невизначеність правового статусу партнерів квазішлюбних правовідносин, складність, а подекуди й дороговизна, процесу доведення факту спільного проживання, наявності спільного майна та інших обставин у суді, а також обмежені права порівняно з офіційним шлюбом.

Висновки. З огляду на вищенаведене, право на створення сім'ї чи взяття шлюбу є індивідуальним правом кожної людини. На сьогодні законодавством визначається право чоловіка та жінки на легалізацію їхніх відносин в органах реєстрації актів цивільного стану або ж квазішлюбні фактичні правовідносини. Останні мають ряд правових особливостей, які відрізняються від офіційного шлюбу. Незважаючи на те, що такі пари мають багато спільного з офіційно одруженими парами, їхні права та обов'язки є менш захищеними законом. Тому перед початком проживання у фактичному шлюбі варто ретельно зважити всі «за» і «проти», щоб потім не витратити десятки годин власного часу та кошти на доведення в суді, наприклад, факту батьківства.

Разом із цим, перспективним напрямком подальших наукових досліджень є проблеми співжиття пар однієї статі, адже навіть за потреби до їхніх фактичних взаємин неможливо застосувати судовий порядок доведення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Шимон С.І. Правова природа шлюбу за сімейним кодексом України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 28. С. 151–158.
4. Петrenchенко С.А. Державна реєстрація шлюбу та фактичні шлюбні відносини в Україні: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. № 5. Т. 1. С. 222–225.
5. Андреева Н.С. Поняття та ознаки фактичних шлюбних відносин. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 177–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_3_31.
6. Соловійова В.І. Право на індивідуальність. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травн. 2023 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 499–502. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/58123077-2f8a-4abc-a77c-35cbe612ab82/content>.
7. Тихонова М.А., Дробко Д.Д. Право на одностатеві шлюби в Україні. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О.А. Пушкіна. м. Вінниця. 19 травня 2023 р, с. 252–256. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ddc6f1bf-15cf-47c2-a794-b28e7a774c77/content>.
8. Легалізація одностатевих шлюбів: Петиція від 03.06.2022 р. № 22/144562-еп. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/144562>.
9. Про інститут реєстрованих партнерств: проект Закону України від 13.03.2023 р. № 9103. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497>
10. Злотник І.В. Юридичні особливості фактичних шлюбних відносин. *Юридичний журнал*. 2004. № 10. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1411>.
11. Свящук А.Л. Правовий захист ЛГБТ-спільноти: навчальний посібник. Київ, 2018. С. 208. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_4_copy.pdf.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 року № 554/8023/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83000767>.
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 січня 2024 року № 523/14489/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/116920101>.
14. Рішення Європейського суду з прав людини від 01.09.2023 у справі «Маймулахін і Марків проти України». Заява № 75135/14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i96#Text.